

A Comparative Study of the Foundations, Method, and Orientation of Imam Khomeini's and Ayatollah Khamenei's Qur'anic Exegesis with Emphasis on Surah al-Hamd

Seyyed Masoud Emrani

Member and Vice President of Education and Research, Farhangian University of Mashhad, Iran. Email: masoudemrany@gmail.com

 0000-0000-0000-0000

Abstract

Comparative methodology constitutes a necessary and innovative approach for understanding Qur'anic exegesis and elucidating the intellectual dimensions of exegetes. This article undertakes a comparative examination of the foundations, methods, and interpretive orientations of Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei, focusing on their interpretations of Surah al-Hamd. The central question asks: What are the methods, orientations, similarities, and differences between these two exegetes in their interpretation of Surah al-Hamd, and how can these interpretations contribute to a deeper understanding of the Qur'an and its application in individual and social life? The research is based on the writings and speeches of Imam Khomeini, analyzed comparatively alongside Ayatollah Khamenei's exegesis. The findings indicate that both exegetes employ a comprehensive ijihadi method, drawing upon the Qur'an, Sunnah, and reason. However, mystical orientation is more pronounced in Imam Khomeini's interpretation, whereas a social orientation is more salient in Ayatollah Khamenei's exegesis. By clarifying the shared and divergent elements in the interpretive approaches of these Shi'i leaders, the study contributes to a deeper understanding of Qur'anic interpretation and its relevance to personal and collective life.

Keywords: Imam Khomeini; Ayatollah Khamenei; Comparative study; Methodology; Orientation; Foundations.

Doi: [10.22034/irsi.2025.476459.1036](https://doi.org/10.22034/irsi.2025.476459.1036)

Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0

بررسی تطبیقی مبانی، روش و گرایش تفسیر امام خمینی با تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای با محوریت سوره حمد

سید مسعود عمرانی

عضو هیات علمی و معاون آموزش و پژوهش دانشگاه فرهنگیان مشهد، ایران.

Email: masoudehrany@gmail.com

0000-0000-0000-0000

چکیده

روش‌شناسی تطبیقی، یکی از مباحث ضروری و شیوه‌ای نو در شناخت تفسیر و تبیین ابعاد فکری مفسران است. این مقاله به بررسی تطبیقی مبانی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای پرداخته است؛ با این پرسش اصلی که «روش‌ها، گرایش‌ها و اشتراکات و تفاوت‌های تفسیری این دو مفسر در تفسیر سوره حمد چگونه است و چطور می‌توان از این تفاسیر برای فهم بهتر قرآن و کاربرد آن در زندگی فردی و اجتماعی بهره برد؟» روش تحقیق مقاله، بر اساس نوشته‌ها و سخنرانی‌های امام خمینی (ره) بوده که به صورت تطبیقی با تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای بررسی شده است. نتایج نشان داد، هر دو مفسر از روش تفسیری اجتهادی جامع استفاده کرده‌اند که شامل بهره‌گیری از قرآن، سنت و عقل است؛ با این تفاوت که گرایش عرفانی در تفسیر امام خمینی و گرایش اجتماعی در تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای پررنگ‌تر است. این نوشتار با تبیین اشتراکات و تفاوت‌های تفسیری حاکمان شیعه، می‌تواند در جهت شناخت عمیق‌تر تفسیر قرآن و کاربرد آن در زندگی فردی و اجتماعی مؤثر باشد.

واژگان کلیدی: امام خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، مقایسه تطبیقی، روش‌شناسی، گرایش، مبانی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۴

فصلنامه رهنمون انقلاب اسلامی، سال ۲، شماره ۷، پاییز ۱۴۰۴، صص ۱-۳۳

دسترسی به مقالات نشریه علمی رهنمون انقلاب اسلامی (Open Access) است.

Creative Commons Attribution 4.0 International

نشریه علمی «رهنمون انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی

Doi:10.22034/rir.2025.476459.1036

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه رهنمون انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله و اهمیت آن

تفسیر قرآن به‌عنوان مهم‌ترین منبع فهم دین اسلام، همواره کانون توجه مسلمانان و اندیشمندان اسلامی بوده است و در میان مفسران معاصر، امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای، دو شخصیت برجسته شیعه، تفاسیری ارائه کرده‌اند که از نظر روش‌شناسی، گرایش‌ها و مبانی تفسیری، تفاوت‌ها و اشتراکات بسیاری دارند. این مباحث در کنار یکدیگر می‌توانند ما را به فهم قرآن نزدیک‌تر کنند و بالطبع گامی موثر در شناخت هرچه بهتر ارزش‌های فردی و اجتماعی به شمار روند.

بیان مسئله و اهمیت موضوع نشان می‌دهد شناخت بهتر این تفاسیر، می‌تواند به توسعه روش‌شناسی تفسیر قرآن، ارتقای فهم قرآن و ارائه راهکارهای عملی برای حل مسائل جامعه اسلامی کمک کند. این موضوع از نظر علمی و کاربردی اهمیت فراوانی دارد و انجام تحقیقات بیشتر در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد.

پرسش اصلی پژوهش از «روش‌ها، گرایش‌ها و اشتراکات و تفاوت‌های تفسیری امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره حمد است» و پرسش‌های فرعی مقاله که به پرسش اصلی کمک می‌کنند و ابعاد مختلف موضوع را پوشش می‌دهند، عبارت‌اند از:

- ۱) روش امامین انقلاب، در بحث از موضوعات و مسائل تفسیری چیست؟
- ۲) امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره حمد، از چه الگویی در تبیین مسائل تفسیری تبعیت می‌کنند؟
- ۳) اشتراکات و تمایزات تفسیری و بینشی این دو مفسر و حاکم اسلامی چیست؟

نوشتار حاضر درصدد است با بررسی مجموعه آثار مکتوب و بیانات امامین انقلاب، در حوزه مبانی و روش‌شناسی تفسیر قرآن به سازوکار کسب معرفت و چگونگی اعتباریابی برای آن دست یابد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

مباحث روش‌شناسی تفسیر قرآن و مقایسه تطبیقی تفاسیر مفسران، از دیرباز مورد توجه پژوهشگران علوم قرآنی بوده است. در این زمینه، تحقیقات متعددی انجام شده است که برخی از آن‌ها به شرح زیر است:

۱-۲-۱. کتاب‌ها و مقالات مرتبط با تفسیر امام خمینی:

- کتاب «اندیشه و آرای تفسیری امام خمینی» تألیف محمدتقی دیاری بیدگلی (۱۳۸۸)، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری امام خمینی را بررسی کرده است و تأکید ویژه‌ای بر گرایش عرفانی ایشان دارد.
- مقاله «روش تفسیر عرفانی با تکیه بر آثار امام خمینی» از سید رضا مؤدب (۱۳۸۲) به تحلیل روش‌های عرفانی امام خمینی در تفسیر قرآن پرداخته است.

۲-۲-۱. کتاب‌ها و مقالات مرتبط با تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای:

- کتاب «مروری بر مبانی روش و قواعد تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره توبه» به همت جمعی از نویسندگان (۱۳۹۳) با تأکید ویژه بر تفسیر سوره توبه، به روش‌ها و قواعد تفسیری ایشان را بررسی کرده است.
- مقاله «روش‌شناسی تفکر اجتماعی آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر روش تفسیر اجتماعی قرآن» نوشته یحیی بوذری نژاد و مریم توانای‌نامی (۱۳۹۷) به تحلیل گرایش اجتماعی تفسیر ایشان پرداخته است.
- مقاله «بررسی تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی در دوران انقلاب اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای» نوشته علیرضا دانشیار (۱۳۹۲) گرایش سیاسی تفسیر ایشان را بررسی کرده است.

۳-۲-۱. تحقیق تطبیقی در حوزه تفسیر قرآن:

- مقاله «مقایسه تطبیقی روش‌های تفسیری امام خمینی و علامه طباطبایی» نوشته وهاب پور (۱۴۰۲) به بررسی اشتراکات و تفاوت‌های تفسیری این دو مفسر پرداخته است.

۱-۲-۴. تمایزهای این پژوهش

تفاوت‌های کلیدی زیر پژوهش پیش رو را از سایر پژوهش‌های مشابه متمایز می‌کند:

(۱) مقایسه تطبیقی دو حاکم شیعه: این مقاله به بررسی تطبیقی روش‌ها، گرایش‌ها و مبانی تفسیری امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای پرداخته است؛ اما تحقیقات مشابه، یا به بررسی تفسیر یک مفسر خاص مانند امام خمینی پرداخته‌اند، یا به مقایسه مفسران دیگر توجه کرده‌اند، مانند مقایسه تفاسیر امام خمینی و علامه طباطبایی.

(۲) تمرکز بر سوره حمد: این پژوهش به صورت خاص به تفسیر سوره حمد پرداخته است، در حالی که بیشتر تحقیقات مشابه به تفسیر کلی تر قرآن یا سوره‌های دیگر متمرکز بوده‌اند. سوره حمد، نخستین سوره قرآن است و با مضامین عمیق توحیدی، عرفانی و اجتماعی، جایگاه ویژه‌ای در تفسیر قرآن دارد.

(۳) روش تطبیقی: این مقاله از روش تطبیقی برای بررسی تفاسیر مفسران استفاده کرده است؛ ولی تحقیقات مشابه، تنها به توصیف روش‌ها و گرایش‌های تفسیری یک مفسر پرداخته‌اند. این پژوهش با مقایسه دو تفسیر، اشتراکات و تفاوت‌های آن‌ها را تحلیل کرده است.

(۴) تحلیل جامع: این پژوهش علاوه بر بررسی روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، مبانی تفسیری و قواعد مشترک و متفاوت این دو مفسر را نیز تحلیل کرده است. این رویکرد جامع‌تر، به درک عمیق‌تری از تفاسیر این دو مفسر کمک می‌کند

(۵) استفاده از جدول‌های تطبیقی: این مقاله از جدول‌های تطبیقی برای نشان دادن تفاوت‌ها و اشتراکات روش‌ها و گرایش‌های تفسیری این دو مفسر بهره گرفته است. این رویکرد بصری، به درک بهتر تفاوت‌ها و شباهت‌ها کمک می‌کند و در تحقیقات مشابه کمتر دیده شده است.

۱-۳. روش و ساختار

این تحقیق با استفاده از روش‌های توصیفی-تحلیلی و کیفی، به بررسی تطبیقی روش‌ها و گرایش‌های تفسیری امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای با محوریت سوره

حمد پرداخته است. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای کیفی گردآوری و با استفاده از روش‌های مقایسه تطبیقی و تحلیل موضوعی بررسی شده‌اند. این مقاله در این پنج بخش تنظیم شده است: (۱) آشنایی با تفسیر امام خمینی (ره)؛ (۲) آشنایی با تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای؛ (۳) اشتراک‌ها؛ (۴) تفاوت‌ها؛ (۵) پیشنهادها.

۱-۴. واژه‌شناسی

«تفسیر» از ریشه «فسر» در نظر اهل لغت به معنای روشن کردن و آشکار ساختن است (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲: ۱۰) و در اصطلاح عبارت است از: «بیان معانی آیات و روشن کردن مقصود و مدلول آن‌ها» (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۴)؛ بنابراین، تفسیر قرآن، صرف توضیح مفردات الفاظ قرآن نیست؛ بلکه شناخت مراد و مقصود کلام الهی است. امام خمینی هم تعریفی ساده، روشن و کاربردی از تفسیر ارائه می‌دهد و آن عبارت است از «آنچه شرح مقاصد آن کتاب را بنماید و نظر مهم آن، بر بیان منظور صاحب کتاب باشد» (خمینی، ۱۳۸۵: ۱۹۳).

«روش» مستند یا مستنداتی است که مفسر بر اساس آن به تفسیر می‌پردازد، بنابراین روش هم ناظر به منبع و ابزاری است که مفسر برای تفسیر آیات از آن استفاده می‌کند و هم دربردارنده مراحل است که مفسر برای رسیدن به مراد آیات طی می‌کند (معرفت، ۱۳۷۷، ج ۲: ۵۲۶). از این رو وقتی تفاسیر بر پایه روش طبقه‌بندی می‌شوند، منبع تفسیر، معیار قرار می‌گیرد و گفته می‌شود روش عقلی، روش قرآن با قرآن یا روش روایی. همچنین اگر مفسری هم از قرآن و هم از سنت و هم از عقل برای تفسیر آیات قرآن استفاده کند، آن را تفسیر «اجتهادی جامع» می‌گویند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۲: ۲۲).

«گرایش» نیز ناظر به تخصص و رشته علمی و باورهای مذهبی و کلامی مفسران است (همان، ۳۲) که در این صورت گفته می‌شود، گرایش فلسفی، شیعی، کلامی و ادبی. برای نمونه روش غالب در تفسیر المیزان قرآن به قرآن است و گرایش آن فلسفی؛ یا گرایش تفسیر الکشاف ادبی و کلامی و روش آن عقلی است.

به نظر می‌رسد تفاوت اصلی «روش تفسیر» با «گرایش تفسیر» این است که گرایش تفسیری، مرتبه‌ای پس از روش تفسیری است؛ به این صورت که مفسر ابتدا

راه و روش تفسیری را برمی‌گزینند و به سراغ قرآن می‌روند و بعد در قالب گرایش تفسیری، به دنبال این است که هدف نهایی خود را از تفسیر قرآن به مخاطبان جلوه دهد؛ اگر هدفش از تفسیر قرآن تحصیل مسائل فقهی باشد، گرایش آن فقهی خواهد بود و همین‌طور مسائل اجتماعی، فلسفی، سیاسی، اخلاقی، عرفانی و تربیتی.

«مبانی» جمع «مبنا»، عبارت است از پایه و اساس ثابت هر چیز (تهانوی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۵۹). مبانی تفسیری عواملی است که بر شیوه هر تفسیر اعم از روش یا گرایش اثر می‌گذارد، به طوری که تفاوت شیوه‌های تفسیری برخاسته از تفاوت در مبانی است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۲؛ فیض کاشانی، بی‌تا: ج ۱: ۷). به تعبیر دیگر «مبانی معرفتی»، مجموعه‌ای است از باورهای که مفسر آن را از علوم حدیث، تاریخ، علم کلام و فلسفه، ادبیات یا علوم تجربی و تاریخ دریافت می‌کند (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷: ۳۷).

۲. واکاوی تفسیر امام خمینی (ره)

مجموعه کامل تفسیر امام (ره) در چهار بخش تنظیم شده است؛ بخش نخست، تفسیر مختصری است از «سوره حمد» که در کتاب «سر الصلاة» در بحث «قرائت» آمده است، این اثر در سال ۱۳۱۸ شمسی نگاشته شده است. بخش دوم، تفسیری است که می‌توان آن را شرح تفسیر سوره حمد کتاب «سر الصلاة» دانست. امام خمینی در سال ۱۳۲۱ شمسی به مناسبت بحث قرائت در کتاب «آداب الصلاة» نگاشته‌اند. بخش سوم، مجموعه پنج جلسه درس تفسیر ایشان است که در سال ۱۳۵۸ از تلویزیون جمهوری اسلامی ایران پخش می‌شد و با بیماری حضرت امام و مخالفت‌های برخی از مخالفان عرفان برای همیشه تعطیل گشت بخش چهارم، تفسیرهای پراکنده‌ای است که در معنی بسم‌الله و دیگر آیات «سوره حمد» در آثار مکتوب و شفاهی ایشان وجود دارد (خمینی، ۱۳۸۸: ۴).

۲-۱. روش‌ها

امام خمینی در تفسیر خود، از چهار روش و منبع مهم زیر استفاده کرده است:

۲-۱-۱. بهره‌گیری از «قرآن»

تفسیر «قرآن به قرآن»، یکی از روش‌های تفسیری است که توجه بسیاری از مفسران معاصر را به خود جلب کرده است. در این روش، مفسر با کمک گرفتن از خود قرآن، به تفسیر آیات شریفه می‌پردازد؛ همان‌طور که حضرت علی (ع) در شأن قرآن می‌فرماید: «پاره‌ای از قرآن، پاره‌ای دیگر را بیان می‌کند و برخی به برخی دیگر گواه است» (سید رضی، ۱۳۷۰: خطبه ۱۳۳). این روش تفسیری در طول تاریخ، کمتر مورد توجه بود تا اینکه در قرن چهاردهم، علامه طباطبایی در تفسیر «المیزان» آن را ملاک کار خود قرار داد و در مقدمه کتاب تفسیرش، روش بهره‌گیری از قرآن را تبیین نمود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۱۱).

امام خمینی (ره) هم از مفسرانی بوده که در تفاسیر خویش از این روش بهره برده است. به اعتقاد ایشان، قرآن باید به وسیله خود قرآن و آیاتی که دارای قرائن هستند، با پرهیز از تفسیر به رأی و با کمک احادیث معتبر معصومان تفسیر شود و این مهم در تفسیر سوره حمد نمایان است؛ چراکه در آن از ۹۴ آیه استفاده کرده‌اند. البته این مطلب با برداشت‌های عرفانی و اخلاقی امام منافاتی ندارد؛ چراکه این برداشت‌ها پس از تدبر در آیات و با توجه به بطون آیات صورت می‌پذیرد و طبق نظریه ایشان، کسانی که به دنبال تفسیر به رأی هستند، آیات قرآن را بهانه قرار می‌دهند تا به دنبال مقصد خود و اثبات آن برسند و به نوعی نظریه‌های خود را بر آیات قرآن تطبیق و تحمیل می‌کنند (خمینی، ۱۳۷۸: ۴۵).

امام خمینی (ره) به دو شکل ذیل از قرآن استفاده کرده است:

الف) برای فهم یک آیه، از آیه‌ای دیگر کمک می‌گیرد؛ (همان: ۱۵۹)

ب) برای شناخت مصداق و موضوع در یک آیه، از آیه‌های دیگر بهره می‌گیرد. به‌عنوان نمونه، در تفسیر حمد از آیات دیگر قرآن از جمله آیه نور کمک گرفته تا نتیجه بگیرد که همه حمد‌ها از آن خدا و جلوه اوست (خمینی، ۱۳۸۸: ۶۵۴).

۲-۱-۲. بهره‌گیری از احادیث اهل بیت

امام خمینی در تفسیر سوره حمد، از حدود ۱۰۷ روایت بهره برده‌اند. بر اساس دیدگاه ایشان، معصومان (علیهم‌السلام) تنها مفسران حقیقی قرآن کریم به شمار می‌روند که به تمامی اسرار آیات، ظواهر و بواطن آن آگاه‌اند (خمینی، ۱۳۶۴، ج ۱۷: ۴۳).

ایشان احادیث معتبر را از جمله منابع اصلی فهم قرآن دانسته، انطباق یا عدم انطباق محتوای احادیث با قرآن کریم را معیاری برای سنجش صحت و سقم روایات برمی‌شمارند و بر این اساس، روایات متعارض با ظواهر و نصوص قرآن را مردود می‌دانند. امام همچنین درباره نحوه تعامل با روایات مرتبط با معارف و عقاید معتقدند که این دسته از روایات بر اساس معیارهای فهم عرفی نیستند و برای عموم مردم بیان نشده‌اند. از این رو، دیدگاه اخباریان را که با استناد به برخی روایات، حجیت ظواهر قرآن را انکار می‌کنند، نادرست می‌پندارند (خمینی، ۱۴۰۵، ق، ج ۲: ۱۶۵).

۲-۱-۳. بهره‌گیری از عقل

طبق نظر امام خمینی و اکثر مفسران، معنای ظاهری آیات قرآن، مبتنی بر بنای عقلا است، بنابراین اگر ظاهر آیات برخلاف براهین و اعتبارات عقلی باشد، باید آن را از معنای ظاهری‌اش مصروف نمود؛ مانند آیه پنجم سوره طه؛ «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» که ظاهر آن بر جسم بودن خدا دلالت می‌کند، در حالی که باید به استیلائی بر عرش معنا گردد (خمینی، ۱۳۸۵: ۲۰۰).

ایشان با نگاه عقلی به تفسیر برخی آیات می‌پردازد، برای نمونه در تفسیر سوره حمد، درباره مالکیت خدا می‌نویسد: «مالکیت حق تعالی مثل مالکیت بندگان نسبت به مملوکات خود و مثل مالکیت سلاطین نسبت به مملکت خود نیست؛ چه که این‌ها اضافاتی است اعتباریه و اضافه حق به خلق از این قبیل نیست...» (خمینی، ۱۳۸۸: ۲۶۹).

۲-۱-۴. بهره‌گیری از شهود

«شهود» حالتی معنوی و احساسی درونی و شخصی است که پس از تهذیب نفس با گفتن اذکار یا انجام افعال یا تفکر در امر خاصی در انسان به وجود می‌آید و در مصادیق صحیح آن واقعیت‌هایی بر شخص مکشوف می‌گردد (عمید زنجانی، ۱۳۷۹: ۳۲۷)؛ بنابراین تفسیر عرفانی روشی از تفسیر قرآن است که مفسر از طریق کشف و شهود باطنی، به بیان بطون آیات می‌پردازد.

در مورد استفاده امام خمینی از شهود در تفسیر قرآن به‌عنوان یک روش تفسیری، می‌توان به دلایل زیر اشاره کرد:

الف) تفاوت در مبانی تفسیری

امام خمینی معتقد بودند که شهود یکی از روش‌های مهم برای فهم معانی باطنی آیات است و از این روش در تفسیر خود استفاده کرده‌اند. ایشان به‌عنوان یک عارف و فیلسوف، بیشتر بر گرایش عرفانی در تفسیر قرآن تأکید داشتند و به دنبال کشف معانی باطنی و اسرار نهفته در آیات قرآن بودند و از شهود به‌مثابه یکی از روش‌های دستیابی به این معانی استفاده می‌کردند؛ چنانکه در تفسیر سوره حمد بیان می‌دارند: «با دید عرفانی می‌توان پایه و اساس دین را کامل‌تر و بهتر شناخت و بدون آن، تصدیق به اینکه قرآن کتاب وحی الهی است، مشکل خواهد بود» (خمینی، ۱۳۷۸: ۴۵).

ب) شخصیت علمی و سیر عرفانی

امام خمینی در طول زندگی خود، سیر و سلوک عرفانی را تجربه کرده بودند و عارف شناخته می‌شدند. ایشان در کتاب‌هایی مانند شرح چهل حدیث، مصباح الهدایه و آداب الصلاة، به مفاهیم عرفانی و شهودی پرداخته‌اند. این سیر عرفانی باعث شده است که ایشان در تفسیر قرآن نیز از روش‌های شهودی استفاده کنند. بسیاری از مباحث تفسیری و مرتبط با عرفان نظری را در کتاب‌های دیگر امام (ره) نیز می‌توان مشاهده کرد، از جمله: مصباح الهدایه (۱۳۸۶: ۶۱)، شرح دعای سحر (۱۳۸۶: ۵۲)، سرّ الصلاة (۱۳۸۸: ۶۰)، آداب الصلاة (۱۳۸۸: ۱۸۸)، شرح چهل حدیث (۱۳۸۸: ۵۹۸).

ج) توجه به باطن آیات

امام خمینی معتقدند که قرآن دارای ظاهر و باطن است و معانی باطنی آیات تنها از طریق شهود و تهذیب باطن قابل درک است. ایشان در تفسیر خود به دنبال کشف این معانی باطنی بودند و شهود را یکی از روش‌های دستیابی به این معانی می‌دانستند.

د) تأثیرپذیری از عرفان اسلامی

امام خمینی تحت تأثیر عرفان اسلامی و به‌ویژه آموزه‌های عرفانی ابن عربی و ملاصدرا، بر استفاده از کشف و شهود در فهم معانی باطنی آیات تأکید داشتند؛ بنابراین، در تفسیر خود از این روش‌ها استفاده کرده‌اند.

ه) مخاطب‌شناسی

تفسیر امام خمینی بیشتر برای مخاطبان خاص مانند طلاب علوم دینی و اهل سیر و سلوک نگاشته شده است؛ کسانی که با مفاهیم عرفانی و شهودی آشنا هستند و می‌توانند آن‌ها را درک کنند؛ بنابراین، ایشان در تفسیر خود از روش‌های شهودی استفاده کرده‌اند.

و) تأکید بر تهذیب باطن

امام خمینی معتقد بودند که تهذیب باطن و سیر و سلوک عرفانی برای فهم عمیق‌تر قرآن ضروری است. ایشان در کتاب‌هایی مانند سر الصلاة و آداب الصلاة، به اهمیت تهذیب باطن و سیر و سلوک عرفانی پرداخته‌اند. این تأکید باعث شده است که در تفسیر خود از روش‌های شهودی استفاده کنند. به اعتقاد ایشان، هرچقدر صفا و پاکی عارف از طریق تهذیب باطن و سیر و سلوک، بیشتر باشد، بهره او از اشارات و تجلیات قرآن بیشتر می‌شود (خمینی، ۱۳۸۵: ۲۴۰).

ز) توجه به تجربیات شخصی

امام خمینی به تجربیات شخصی و کشف و شهود در فهم معانی باطنی آیات توجه ویژه‌ای داشتند و معتقد بودند که این تجربیات می‌توانند به فهم عمیق‌تر قرآن کمک کنند و از این روش در تفسیر خود استفاده کرده‌اند؛ برای نمونه در مورد تقدّم «ربّ» در سوره حمد آورده‌اند:

«شاید در تقدیم ربّ و ذکر رحمن و رحیم پس از آن و تأخیر مالک، اشاره‌ای لطیفه باشد به کیفیت سلوک انسانی از نشئه ملکیه دنیاویّه تا فنای کلی یا تا مقام حضور نزد مالک الملوک. پس سالک تا در مبادی سیر است، در تحت تربیت تدریجی

رب‌العالمین است، زیرا خود نیز از عالمیان و سلوکش در تحت تصرف زمان و تدریج است» (خمینی، ۱۳۸۸: ۲۷۴).

با توجه به مطالب پیش‌گفته، طبق نظر امام خمینی، قرآن، سنت، عقل و شهود منابع تفسیر است و این روش، اگرچه مطابق با روش تفسیری «اجتهادی جامع» بوده، اما وجه غالب شیوه ایشان، استفاده از مبانی عرفانی و شهودی در تفسیر آیات است.

۲-۲. گرایش‌ها

گرایش‌ها بر اساس باورها، افکار، جهت‌گیری‌ها، سبک پردازش، تخصص علمی و سلیقه‌های مفسران قرآن شکل می‌گیرد (معرفت، ۱۳۷۷، ج ۲: ۱۴). گرایش تفسیری امام خمینی، در دو بعد زیر خلاصه می‌شود:

۲-۲-۱. گرایش «عرفانی»

رویکرد نخست، بُعد عرفانی امام خمینی است که مهم‌ترین هدف تفسیری وی بوده و جلوه آن در تفسیر سوره حمد بیشتر مشاهده می‌شود و سرشار از نکته‌های عرفانی است. به‌عنوان نمونه، در تفسیر سوره حمد پس از بیان آیه «وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ» (نساء/۱۰۰)، می‌فرماید: الفاظ «بیت»، «هجرت» و «موت» برای معانی عام استعمال شده است؛ بدین معنا که مراد از بیت، خانه طبیعی نفس انسان و مراد از هجرت، هجرت ظاهری به هجرت باطنی، یعنی سیر و سلوک و مراد از موت، موت معنوی و روحی می‌باشد (خمینی، ۱۳۸۴: ۱۲۱-۱۲۲).

برخی از اشارات عرفانی ایشان در سوره حمد عبارت‌اند از:

- بررسی اسما خداوند (همان: ۲۰، ۲۴، ۲۶، ۲۹)؛
- تجلی و نشانه خدا بودن موجودات (همان: ۲۲، ۲۷، ۲۳، ۴۳، ۴۵)؛
- کیفیت تسبیح موجودات (همان: ۲۴، ۲۵)؛
- در محدودیت عقل نسبت به عرفان (همان: ۳۶-۳۷، ۹۱)؛
- موارد دیگر (همان: ۳۵، ۴۶، ۶۰، ۸۸، ۸۹).

۲-۲-۲. گرایش اخلاقی

در رویکرد اخلاقی و تربیتی، امام بهترین راه رسیدن به آن را تهذیب نفس و خودسازی می‌داند. برخی مباحث اخلاقی که در تفسیر سوره حمد ذکر شده است، عبارت‌اند از:

- تأثیر حب نفس و گرفتاری‌های آن (همان: ۳۵، ۴۸، ۵۶، ۵۷)؛
- اخلاص و آثار آن (همان: ۵۲-۵۴)؛
- مضرات حب دنیا (همان: ۷۳-۷۵)؛
- موارد دیگر (همان: ۱۰۳، ۱۱۴، ۱۲۳ و ۱۲۴).

گفتنی است که امام خمینی از محدودنگری برخی از تفاسیر عرفانی انتقاد می‌کند و حتی در مورد ابن عربی نیز نظر امام این است که تفسیر قرآن به‌طور کامل همان چیزی نیست که ابن عربی یا عبدالرزاق کاشانی گفته است (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۳۵)؛ بنابراین امام گرایش عرفانی در تفسیر را می‌پذیرد و از آن استفاده می‌کند، اما آن را فقط پرده‌ای از پرده‌های قرآن و قسمتی از معارف قرآن می‌داند و کار کسانی را که تمام قرآن را فقط در امور معنوی و عرفانی خلاصه کنند و از امور اجتماعی، ستم‌ستیزی و سیاسی آن چشم می‌پوشند، اشتباه می‌داند (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۳: ۲۵۱).

۲-۳. مبانی و قواعد تفسیری

- (۱) حجیت ظواهر قرآن: امام خمینی (ره) در تفسیر آیه «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» تأکید می‌کنند که معنای ظاهری واژه‌ها باید به‌صورت عادی فهمیده شود.
- (۲) امکان و جواز تفسیر قرآن: ایشان در آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»، توضیح می‌دهند که انسان می‌تواند با فکر و تأمل، معنای دقیق «صِرَاط» را کشف کند. این واژه به معنای راه مستقیم و شامل تمام اصول و فرایض دینی است.
- (۳) حکیمانه بودن چینش آیات: امام (ره) تأکید می‌کنند که آیه «رَبِّ الْعَالَمِينَ» پس از «الْحَمْدُ لِلَّهِ» آمده است، زیرا مقام ربوبیت خداوند پس از

ستایش او باید مطرح شود. این نشان می‌دهد که چپ‌نشین آیات به صورت منطقی و حکیمانه است.

۴) **توجه به غرض کلی سوره:** ایشان می‌گویند، سوره حمد نقشه‌ای کلی برای زندگی انسان تعریف می‌کند که شامل مراحل معرفت الهی، عبودیت و رسیدن به راه راست است.

۵) **استفاده از کلمات کلیدی برای کشف غرض آیه:** در آیه «رَبِّ الْعَالَمِينَ»، ایشان واژه «رَبِّ» را کلمه‌ای کلیدی در نظر می‌گیرند که به معنای خالق و پروردگار است و به مقام ربوبیت خداوند اشاره دارد.

۶) **استعمال لفظ در اکثر معنا:** ایشان درباره عبارت «رَبِّ الْعَالَمِينَ»، توضیح می‌دهند که واژه «الْعَالَمِينَ» می‌تواند شامل تمام موجودات (معنای عام) یا فقط انسان و جن (معنای خاص) باشد.

۷) **بررسی وجوه و نظایر:** ایشان درباره «إِيَّاكَ نَعْبُدُ» بر این نظر هستند که واژه «نَعْبُدُ» می‌تواند شامل تمام ابعاد عبودیت (معنای عام) یا فقط نماز و دعا (معنای خاص) باشد.

۸) **توجه به فضای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نزول سوره:** امام (ره) توضیح می‌دهند که سوره حمد در مکه نازل شده است، آن هم در زمانی که مردم به چند خدایی اعتقاد داشتند. پس هدف اصلی این سوره، تعریف خداوند واحد و پاک‌سازی ذهن انسان‌ها از چند خدایی بوده است.

۹) **شأن نزول و نقش آن در فهم صحیح آیه:** ایشان درباره آیه «الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»، توضیح می‌دهند که شأن نزول این واژه‌ها، تبلیغ رحمت خداوند است تا مردم از ترس از پروردگار آزاد و به عشق و رحمت او نزدیک شوند.

۱۰) **محدود نکردن آیه به مصداق خاص:** امام (ره) در تفسیر آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» تأکید می‌کند که این آیه نباید به یک مصداق خاص (یک فرد یا یک جامعه) محدود شود؛ بلکه باید تمامی انسان‌ها را در تمام زمان‌ها در بر گیرد.

۱۱) **توجه به مبانی ادبی و لغوی:** ایشان در تفسیر واژه «الْحَمْدُ»، معنای آن را ستایش و شکر می‌دانند که در زبان عربی به صورت جمعی و کامل

استفاده شده است و برای «إِيَّاكَ نَعْبُدُ»، توضیح می‌دهند که واژه «إِيَّاكَ» به صورت تأکیدی آمده تا نشان دهد که عبودیت جز برای خداوند نیست.

(۱۲) توجه به «لوازم» سخن در برداشت از آیه: امام خمینی (ره) در تفسیر آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» آن را «درخواست هدایت» معنی می‌کند که تعهد به پیروی از راه مستقیم از «لوازم» آن است.

(۱۳) تعلیل مستفاد از ذیل آیات: ایشان در ادامه تفسیر آیه «إِيَّاكَ نَعْبُدُ» توضیح می‌دهد که جمله «وإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» به عنوان تعلیل برای عبودیت مطرح شده است تا نشان دهد عبودیت خداوند، به دلیل نیاز به یاری او است.

۳. تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای

این تفسیر برگرفته از جلسه‌ها و درس‌های آیت‌الله خامنه‌ای در مشهد است که در سال ۱۳۴۷ به تقاضای چند تن از طلبه‌ها در «مسجد صدیقی‌ها» یا «مسجد بازار قدیم» برگزار می‌شد و مدتی تداوم داشت. دستگاه امنیتی رژیم پهلوی بعد از آگاهی از استقبال مردم، با اعزام مأموران مخفی، این جلسات را زیر نظر گرفت و سرانجام با این تحلیل که این جلسه‌ها، مکان اجتماع و تربیت افراد انقلابی است، از ادامه برگزاری آن‌ها جلوگیری کرد. ایشان از زمان شروع درس تفسیر، در سال ۱۳۴۹ و ۱۳۵۰ توسط رژیم پهلوی دستگیر شد و با انتقالشان در سال ۱۳۵۳ به زندان، این درس تعطیل و پس از آزادی، در سال ۱۳۵۴ تدریس ایشان در حوزه، از جمله درس تفسیرشان دوباره برقرار شد.

جلسات تفسیر ایشان، بعد از انقلاب، در دوران ریاست جمهوری‌شان در چندین نوبت، در اواخر سال ۱۳۶۱ تا مهرماه ۱۳۶۲ برگزار شد. جلسات تفسیر سوره حمد در دوران رهبری آیت‌الله خامنه‌ای، با حضور دانشجویان و طلاب، از پانزدهم اسفند ۱۳۶۹ تا هجدهم اردیبهشت ۱۳۷۰، در حسینیه امام خمینی برگزار می‌شد که حاصل آن‌ها، متن ویراسته تفاسیر بود که در انتشارات انقلاب اسلامی منتشر گشت. سوره‌های حمد، مجادله، تغابن، ممتحنه، براءت، مائده، انفال، حشر، جمعه و بخشی

از سوره یونس از عناوین کتاب‌های تفسیری ایشان است. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳، ۶)

۳-۱. روش‌ها

آیت‌الله خامنه‌ای قرآن، سنت و عقل را منابع اصلی تفسیر قرآن می‌دانند و مفسران را از خطر دخالت دادن افکار شخصی بر حذر می‌دارند (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۲۲ و ۲۵). کیفیت استفاده ایشان از منابع تفسیری و روش بهره‌گیری آن‌ها به شرح زیر است.

۳-۱-۱. بهره‌گیری از قرآن

مهم‌ترین آیاتی که آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره حمد، از آن‌ها استفاده کرده‌اند، عبارت‌اند از:

- در تفسیر «رحمن» از آیه ۵۰ سوره طه (همان: ۳۴)؛
- در تفسیر «مالک» از آیه ۲۹ سوره تکویر (همان: ۵۰)؛
- در تفسیر «یوم‌الدین» از آیه ۴۸ سوره ابراهیم (همان: ۴۶)؛
- در تفسیر «نستعین» از آیه ۷۴ سوره یس (همان: ۷۰)؛
- در تفسیر «انعمت علیهم» از آیه ۶۹ سوره نساء (همان: ۱۲۶)؛
- موارد دیگر (همان: ۹۱، ۱۰۵، ۱۲۷، ۱۳۰ و ۱۳۲).

استفاده از آیات قرآن با تفسیر به رأی، بسیار متفاوت است و آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره حمد، ضمن تأکید بر صحت روش تفسیر قرآن به قرآن، بر خطر دخالت دادن افکار شخصی در تفسیر قرآن تأکید و بیان می‌کنند حتی برخی از مفسران بزرگ نیز گاهی به جای اینکه از آیات دیگر قرآن برای فهم مطالب آن استفاده کنند، آنچه را در ذهنشان بوده، به‌عنوان پیش‌داوری بر قرآن تحمیل کرده‌اند و گاه مجبور شده‌اند به هر قیمتی آیات قرآن را از ظواهرش منصرف کنند و این همان تفسیر به رأی بوده که بسیار خطرناک است (همان: ۲۳).

۳-۱-۲. بهره‌گیری از احادیث اهل بیت (علیهم‌السلام)

استفاده آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر خود از احادیث و روایات، به‌عنوان منبع دوم بسیار نمایان و شایان توجه است. ایشان به روش‌های زیر از روایات بهره گرفته‌اند:

۱. تأیید برداشت قرآنی یا عقلی توسط احادیث (همان: ۱۶، ۱۸)؛
 ۲. توضیح و تفسیر آیات توسط روایات (همان: ۴۶، ۴۸)؛
 ۳. بیان شأن نزول آیه (همان: ۱۲۸)؛
 ۴. تبیین مصداق عینی و بارز برخی آیات و واژه‌های قرآنی در عصر نزول (همان: ۱۰۲)؛
 ۵. توجه به سیره معصومین (عهم) برای الگوگیری و تطبیق با آیات (همان: ۱۱۸)؛
 ۶. ذکر و تحلیل احادیثی که در بیان فضایل تلاوت سوره‌های قرآن صادر شده است (همان: ۱۶).
- به‌طورکلی تفاسیر ایشان، به‌ویژه در سوره حمد، همخوانی کاملی با روایات معصومان دارد و هیچ‌گونه تفسیر و مطلبی بدون در نظر گرفتن سایر آیات و احادیث مشاهده نمی‌شود (علوی مهر و مروجی، ۱۳۸۹: ۲۶).

۳-۱-۳. بهره‌گیری از عقل

از نظر آیت‌الله خامنه‌ای، این یک اصل مسلم است که عقل می‌تواند به فهم قرآن و کشف معانی آن کمک کند، همان‌طور که یک آیه یا سنت در توضیح و تبیین آیه دیگری وسیله کشف معنایی می‌گردد؛ چون قرآن خطاب به مردم و مناسب با درک آن‌هاست، خرد و قواعد قطعی آن، وسیله کشف معانی قرار می‌گیرد و زمینه فهم صحیح و دقیق را فراهم می‌سازد (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۲۴). البته گاهی این کاوش در قالب بیان فلسفی است و شکل استدلال و برهان پیدا می‌کند و تفسیر را در شکل برهان فلسفی می‌آورد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳: ۱۳).

برخی مباحث عقلی که ایشان در تفسیر سوره حمد از آن بهره برده‌اند، عبارت‌اند از:

- اختصاص ستایش به خداوند (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۳۹)؛
- پایه‌های اصلی توحید (همان: ۵۷)؛
- کیفیت رابطه خدا با بنده و عدم شباهت آن به ارتباط پدر و فرزند (همان: ۵۴)؛
- انحصار بندگی خدا (همان: ۶۰)؛

• فطری بودن پرستش خدا (همان: ۶۷) و هدایت الهی (همان، ۸۶).
با توجه به توضیحات بالا، تفسیر ایشان به روش «اجتهادی جامع» است؛ زیرا هم‌زمان از روش‌های تفسیر قرآن به قرآن، قرآن به سنت و قرآن به عقل استفاده کرده‌اند. البته تأکید اصلی‌شان بر استنباط معارف قرآنی و فهم آیات از راه‌های مختلف است.

مراد از روش اجتهادی کوشش فکری و به کار بردن نیروی عقل در فهم آیات و راه‌یابی به مقاصد آن است. در تفسیر اجتهادی بر عقل و نظر و تدبیر تأکید می‌شود؛ در مقابل تفسیر نقلی که تأکید بیشتر بر احادیث است (معرفت، ۱۳۷۷، ج ۲: ۳۴۹).

۳-۱-۴. عدم بهره‌گیری از شهود

آیت‌الله خامنه‌ای به دلایل زیر، از شهود به‌عنوان منبع تفسیری قرآن استفاده نکرده‌اند:

الف) تفاوت در مبانی تفسیری

مبانی تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای بیشتر بر قرآن، سنت و عقل استوار است و ایشان به دنبال تطبیق این مبانی به مسائل معاصر جامعه اسلامی با نیازهای سیاسی و اجتماعی هستند؛ بنابراین، به استفاده از شهود که بیشتر در تفسیر عرفانی کاربرد دارد، توجه کرده‌اند.

ب) مخاطب‌محوری و عمومیت تفسیر

مفاهیم عرفانی و شهودی معمولاً برای مخاطبان خاص و اهل سیر و سلوک قابل درک است و ممکن است برای عموم مردم قابل فهم نباشد؛ بنابراین، آیت‌الله خامنه‌ای به جای استفاده از روش‌های عرفانی و شهودی، از روش‌هایی استفاده کرده‌اند که برای عموم مردم قابل درک و کاربردی باشد (همان: ۷).

ج) تأکید بر عقل و استدلال

آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر خود با تأکید بیشتر بر عقل و استدلال، به دنبال ارائه تفسیری هستند که با عقل و منطق سازگار باشد. این رویکرد تفاوت دارد با روش‌های عرفانی و شهودی که بیشتر بر تجربیات شخصی و کشف و شهود استوار است.

(د) پرهیز از تفسیر به رأی

استفاده از شهود در تفسیر قرآن ممکن است به تفسیر به رأی منجر شود، زیرا شهود تجربه‌ای درونی است و ممکن است با برداشت‌های شخصی همراه باشد، بر این اساس آیت‌الله خامنه‌ای همواره بر پرهیز از تفسیر به رأی تأکید داشته و به جای آن، از روش‌هایی مانند تفسیر قرآن به قرآن، سنت و عقل استفاده کرده‌اند که کمتر در معرض تفسیر به رأی قرار دارند.

(ه) توجه به نیازهای جامعه

آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان رهبر جامعه اسلامی، بیشتر به نیازهای اجتماعی و سیاسی جامعه توجه دارند. ایشان به دنبال ارائه تفسیری از قرآن هستند که بتواند به حل مشکلات جامعه کمک کند. این رویکرد بیشتر بر مسائل عملی و کاربردی متمرکز است و کمتر به مفاهیم عرفانی و شهودی توجه دارد.

(و) تفاوت در شخصیت و سیر علمی

شخصیت و سیر علمی آیت‌الله خامنه‌ای بیشتر بر فقه، اصول و علوم عقلی متمرکز است، در حالی که امام خمینی در جایگاه یک عارف و فیلسوف، بیشتر به عرفان و فلسفه توجه داشتند. این تفاوت در شخصیت و سیر علمی باعث شده است که آیت‌الله خامنه‌ای کمتر از روش‌های عرفانی و شهودی استفاده کنند.

۳-۲. گرایش‌ها

آیت‌الله خامنه‌ای، بر مبنای باورهای امامیه، مباحث گسترده‌ای چون مباحث اجتماعی، اخلاقی، کلامی، تاریخی، فلسفی، فقهی، ادبی و دلالتی را مطرح کرده و محتوای تفسیر را به‌سوی «تفسیر جامع» کشانده‌اند. به همین دلیل، گرایش تفسیری ایشان را می‌توان «گرایش جامع» نام نهاد؛ زیرا گرایش‌های مختلف «ادبی»، «اجتماعی» و «تاریخی» را گردآورده و چنین گرایشی با مقاصد قرآن کریم که خود را «نور»، «هدایت» و «شفا» می‌خواند هماهنگ است.

گرایش‌های مهم و شاخص در تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای به ترتیب عبارت‌اند از:

۳-۲-۱. گرایش سیاسی، اجتماعی

یکی از شاخه‌های تفسیر اجتهادی، تفسیر اجتماعی است. در این گرایش، مفسر تلاش می‌کند سنت‌های اجتماعی را بررسی و بر نیازهای عصر تطبیق دهد (معرفت، ۱۳۷۷، ج ۲: ۴۵۱). مفسر در این گرایش، سعادت فردی را از سعادت اجتماعی جدا نمی‌بیند و به اندیشه‌های اجتماعی قرآن عنایت خاصی دارد و از نگاه اجتماعی به مسائل انسان می‌پردازد (خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۶۵۰).

طبق نظر آیت‌الله خامنه‌ای، بهترین منبع جهت حل مشکلات اجتماعی و سیاسی مراجعه به آیات قرآن و تدبر در آن‌ها است؛ چراکه آیات قرآن ناظر به دوره‌ای خاص نبوده و برای زندگی در تمام اعصار، به‌ویژه زمان معاصر قابل استفاده است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۴/۱۳).

برخی از اشارات اجتماعی تفسیری ایشان در سوره حمد عبارت‌اند از:

- روش پرورش دادن برخی صفات اجتماعی (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۵۰)؛
- کیفیت حرکت انسان‌ها به سوی تعالی اجتماعی (همان: ۹۸)؛
- روش رها شدن از اسارت طاغوت‌ها (همان: ۶۳: ۱۱۴) و مبارزه با آن‌ها (همان: ۷۸)؛
- نمونه‌ای از جنایات آمریکا (همان: ۷۹) و شکست آن (همان: ۷۸، ۷۹، ۸۲)؛
- موارد دیگر (همان: ۷۰، ۱۴، ۲۳، ۸۲ و ۶۲).

به نظر می‌رسد این گرایش، از اهداف اصلی آیت‌الله خامنه‌ای بوده و بیشترین مطالب را با این گرایش در تفسیر سوره حمد بیان کرده‌اند که با مسئولیت بزرگ رهبری جامعه اسلامی ایشان نیز همخوانی دارد.

۳-۲-۲. گرایش اخلاقی، عرفانی

در تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای «بحث عرفانی و اخلاقی» از مباحث مهم به شمار می‌رود. «اخلاق» علمی است که صفات نفسانی خوب و بد و اعمال و رفتار اختیاری متناسب با آن‌ها را معرفی می‌کند و شیوه تحصیل یا ترک آن‌ها را بیان می‌دارد (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۰: ۳۳). «عرفان» در اصطلاح اهل عرفان، سلسله علمی است دارای موضوع و مسائل خاص که محور آن، شناخت حق و اسماء و صفات و مظاهرش است

که از طریق کشف و شهود حاصل می‌شود (یثربی، ۱۳۷۴: ۲۷). در اسلام نیز، این مکتب، در میان مکاتب دیگری مانند حکمت و فلسفه، علم کلام، فقه و دیگر علوم اسلامی، به دنبال حقیقت و خداجویی است و می‌توان از آن به‌عنوان علمی یاد کرد که در دامن فرهنگ اهل‌بیت (عهم)، رشد و تکامل یافته و کامل‌ترین نوع عرفان را در جهان به وجود آورده است.

برخی مباحث اخلاقی - عرفانی تفسیر سوره حمد:

- کیفیت تجسم خصلت‌ها و اعمال (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۵۰)، گونه شناسی حرکت انسانی (همان: ۹۸)؛
- بنده‌های بد و خوب (همان: ۵۳)، وظایف بنده نسبت به خدا (همان: ۱۳۳)؛
- روش بندگی مناسب (همان: ۵۷ و ۷۹)، هدایت عرفانی خدا (همان: ۱۱۸)؛
- نمونه‌های عینی هوای نفس (همان: ۶۱)، مضرات هوای نفس (همان: ۷۱)؛
- هم‌نوایی موحد با همه موجودات (همان: ۷۳)، رابطه انسان با خدا (همان: ۵۴)؛
- موارد دیگر (همان: ۷۱-۷۸، ۱۱۸).

۳-۲-۳. گرایش ادبی

منظور از مباحث ادبی در تفسیر متون دینی، علوم صرف، نحو، واژه‌شناسی، قرائت و بلاغت است که جایگاهی بس خطیر در علم تفسیر دارد. آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر خود از این علوم به بهترین نحو بهره برده‌اند. ایشان مانند دیگر مفسران، در آغاز تفسیر خود، به بررسی واژگان و بیان معنا و مفهوم آن‌ها می‌پردازند؛ گاهی فقط به ذکر معنای لغات اکتفا می‌کنند و توضیح بیشتری دربارهٔ واژه موردنظر نمی‌دهند (همان: ۴۶)، ولی در موارد لازم، به بررسی کامل واژگان و مدلول آن‌ها پرداخته، معانی مختلف کلمه را بیان می‌کند و حتی آیاتی را مثال می‌آورند که واژه مدنظر در آن به کار رفته است (همان: ۳۳). ایشان در موارد خاصی، برحسب ضرورت به انواع مختلف مصداق کلمه نیز اشاره می‌کنند و در این زمینه از دیگر آیات قرآن نیز مدد می‌جویند تا خواننده در فهم معنا و مفهوم آیات و نیز فهم تفسیر آن دچار ابهام و سردرگمی نشود (همان: ۳۵).

سید علی خامنه‌ای گاه تا حد لازم به بیان مباحث صرفی و قرائات در راستای تفسیر آیات قرآن پرداخته و به مواردی از قبیل ریشه‌یابی واژگان، ذکر ابواب مختلف، مفرد یا مثنا بودن، ریشه کلمه و اصل مفردات اشاره کرده‌اند (همان: ۳۵ و ۴۳-۴۶) و برای درک بهتر معنا و مفهوم آیات و تفسیر آن به مسائل نحوی نیز توجه عمیق و وسیعی داشته‌اند؛ به این معنی که اولاً در توضیح معانی آیات هر جا که لازم دیده پاره‌ای از نکات نحوی را بیان کرده (همان: ۵۸) و از آنجا که فهم قرآن کریم وابسته به درک رموز و اسرار ادبی و بلاغی است، هر جا نیاز بوده، برای توضیح و تبیین آیات شریفه، نکات آن را تبیین نموده‌اند (همان: ۵۴).

۳-۳. مبانی و قواعد تفسیری

مبانی و قواعد تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای که در تفسیر سوره حمد، بدان اشاره شده یا قابل برداشت است، عبارت‌اند از:

- ۱) **حجیت ظواهر قرآن:** در تفسیر آیه «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ»، به این نکته اشاره می‌کنند که لفظ «أَنْعَمْتَ» به معنای عام استفاده شده و شامل تمام نعمت‌های دینی و دنیوی است؛ بنابراین، فهم این آیه باید برحسب ظاهر لغتی و متفاهم عرفی باشد، بدون نیاز به تأویل‌های گوناگون.
- ۲) **امکان و جواز تفسیر قرآن:** در تفسیر آیه «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»، ایشان تأکید می‌کنند که انسان حق به فهم و تفسیر این آیه دارد. به‌عنوان مثال، واژه «نَعْبُدُ» شامل تمام ابعاد عبودیت است و نباید به معنای سطحی و محدود تعبیر شود. این نشان می‌دهد که انسان می‌تواند به کمک علم و دانش، مفاهیم عمیق قرآن را کشف کند.
- ۳) **حکیمانه بودن چینش آیات:** آیت‌الله خامنه‌ای توضیح می‌دهند که ترتیب آیات سوره حمد، حکیمانه تنظیم شده است. این سوره با لفظ «الحمد لله» شروع می‌شود که معرفت الهی را تقویت می‌کند و بعد به درخواست هدایت (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) می‌انجامد. این چینش نشان می‌دهد که ابتدا باید معرفت الهی را پرورش داد، سپس درخواست هدایت کرد.

- (۴) **توجه به غرض کلی سوره:** دعا و عهد با خداوند، غرض کلی سوره حمد را تشکیل می‌دهد. ایشان تأکید می‌کنند که این سوره شامل سه بخش است: تعریف خداوند: «الحمد لله»؛ تعریف مقاصد زندگی: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ»؛ درخواست هدایت: «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ». این ساختار نشان می‌دهد سوره حمد، نقشه کلی زندگی انسان را تعریف می‌کند.
- (۵) **استفاده از واژگان کلیدی برای کشف غرض آیه:** در تفسیر آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»، واژه «صِرَاط» کلمه کلیدی شناخته می‌شود با این توضیح که «صِرَاط» به معنای راه مستقیم و شامل تمام اصول و فرائض دینی است؛ بنابراین، معنای درخواست هدایت به این راه این است که انسان می‌خواهد به سمت کمال و هدف زندگی حرکت کند.
- (۶) **استعمال لفظ در اکثر معنا:** در تفسیر «الرَّحْمَنَ الرَّحِيمَ»، آیت‌الله خامنه‌ای توضیح می‌دهد که این دو لفظ، هرچند اشتراک لفظی دارند، اما معنای‌شان متفاوت است: «الرَّحْمَن» به معنای نعمت‌های فراوان خداوند و «الرَّحِيم» به معنی رحمت او در مقابل طاعت‌ها است. این نشان می‌دهد که استفاده از یک لفظ می‌تواند به معانی مختلف اشاره کند.
- (۷) **بررسی وجوه و نظایر:** در تفسیر لفظ «الْعَالَمِينَ»، به دو معنا اشاره می‌کنند: معنای عام: شامل تمام موجودات است و معنای خاص به انسان و جن اختصاص دارد؛ بنابراین لفظ می‌تواند معانی متعددی داشته باشد که باید با توجه به سیاق و حال آیه انتخاب شود.
- (۸) **مسئله مکی و مدنی بودن آیات:** ایشان توضیح می‌دهند که سوره حمد یک سوره مکی شناخته می‌شود و هدف اصلی آن، تعریف خداوند و اساس‌های دینی است. این امر نشان می‌دهد که در آن دوره، در مکه، تأکید بر معرفت الهی و اصول ایمان بیشتر بود.
- (۹) **توجه به فضای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نزول سوره:** در تفسیر سوره حمد، ایشان ضمن اشاره به نزول سوره در دوران مکه و اینکه در آن زمان، مردم به خدایان متعدد اعتقاد داشتند؛ این سوره را یک دعای ضد چندخدایی می‌دانند که برای تعریف خداوند واحد طراحی شده است.

۱۰) شأن نزول و نقش آن در فهم صحیح آیات: ایشان توضیح می‌دهند که شأن نزول سوره حمد، تقویت ایمان و تعامل روزانه با خداوند است. این سوره به مثابه دعا و عهد، در هر نماز تکرار می‌شود و نشان می‌دهد که شأن نزول آن، ایجاد رابطه دائمی با خداوند است.

۱۱) تفاوت سطح معرفتی آیه به تناسب مخاطبان: ایشان در تفسیر «إِيَّاكَ نَعْبُدُ» توضیح می‌دهند که این آیه برای مخاطبان مختلف، معانی متفاوتی دارد؛ برای عوام به معنای عبادت به صورت سطحی و عملی و برای خواص به معنای عبادت در تمام ابعاد روحی و معنوی است.

۱۲) نفی جزم‌اندیشی در تفسیر متشابهات: ایشان در تفسیر آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» تأکید می‌کنند که نباید به صورت جزم‌اندیشی این راه را یک مصداق خاص تعریف نمود، بلکه باید به معانی کلی و گسترده آن توجه کرد که شامل تمام اصول و فرائض دینی است.

۱۳) توجه به مبانی ادبی و لغوی: در تفسیر «الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»، به بررسی کامل لغات و مدلول آن‌ها پرداخته و معانی مختلف آن را بیان می‌کنند تا مخاطبان در فهم معنا و مفهوم آیات و نیز فهم تفسیر آن دچار ابهام یا سردرگمی نشوند.

۴. مقایسه تطبیقی

۴-۱. شباهت‌ها در مبانی و قواعد تفسیری

از مقایسه مباحث امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره حمد، قواعد تفسیری مشترکی قابل انتاج است که به صورت خلاصه عبارت‌اند از: حجیت ظواهر قرآن و جواز استفاده از آن؛ امکان و جواز فهم و تفسیر قرآن؛ حکیمانه بودن چینش آیات؛ توجه به غرض کلی سوره؛ استفاده از واژگان کلیدی؛ استعمال لفظ در اکثر معنا؛ بررسی وجوه و نظایر؛ توجه به فضای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نزول سوره؛ شأن نزول و نقش آن در فهم صحیح آیات؛ تفاوت سطح معرفتی آیه به تناسب مخاطبان؛ محدود نکردن آیه به مصداق خاص و پرهیز از برداشت‌های ذوقی.

۴-۲. شباهت‌ها در روش و گرایش

- (۱) با توجه به اینکه امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای قرآن و سنت و عقل را منابع مهم تفسیر می‌دانند، روش تفسیری هر دو «اجتهادی جامع» است.
- (۲) در هر دو تفسیر سعی شده است قرآن در جایگاه نخست و احادیث به‌عنوان شارح کتاب و در مرتبه بعد از آن قرار گیرد.
- (۳) جامع بودن در مباحث مهم عقلی و نقلی همان‌طور که میزان استفاده از آن‌ها، در روش‌شناسی ذکر شد.

۴-۳. تفاوت‌ها در مبانی و قواعد تفسیری

این دو مفسر در مبانی و قواعد تفسیری باهم افتراق چندانی ندارند، آنچه در تفاوت‌های دو تفسیر برجسته است، به نوع نگاه تفسیری آن‌ها برمی‌گردد. به‌طور کلی امام خمینی (ره) در تفسیر سوره حمد به مواردی اشاره کرده‌اند که آیت‌الله خامنه‌ای متعرض آن‌ها نشده‌اند، مانند محدود نکردن آیه به مصداق خاص، توجه به «لوازم» سخن در برداشت از آیه، تعلیل مستفاد از ذیل آیات. در مقابل آیت‌الله خامنه‌ای با نگاه اجتماعی مواردی را ذکر کرده‌اند که حضرت امام در تفسیر عرفانی خود آن‌ها را نادیده گرفته‌اند، مانند تفاوت سطح معرفتی و نفی جزم‌اندیشی.

۴-۴. تفاوت‌ها در روش و گرایش

این مقایسه نشان می‌دهد که هر دو مفسر از عقل به‌عنوان یکی از منابع اصلی تفسیر استفاده کرده‌اند، اما روش‌ها و رویکردهای آن‌ها در بهره‌گیری از عقل تفاوت‌هایی دارد. امام خمینی بیشتر بر مفاهیم عرفانی و باطنی تأکید داشته‌اند، در حالی که آیت‌الله خامنه‌ای بیشتر بر مفاهیم اجتماعی و سیاسی تمرکز کرده‌اند.

گرایش‌های تفسیری امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای تفاوت‌های چشمگیری دارند که ناشی از تفاوت در مبانی فکری، اهداف تفسیری و بستر تاریخی و فرهنگی این دو مفسر است. با توجه به گستره گرایش‌های تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، می‌توان گرایش تفسیری ایشان را «گرایش جامع» نام نهاد که در آن، گرایش اجتماعی بیشتر جلوه‌گر است. در حالی که گرایش غالب در تفسیر امام خمینی، گرایش عرفانی بوده است.

۵. پیشنهادها

این دو تفسیر در کنار هم از امتیازهای فراوانی برخوردار است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: جامعیت علمی، گستردگی معناشناسی اجتهادی در حوزه لغت و تفسیر، گستردگی کمی و کیفی، جامعیت مسائل و موضوعات، گستردگی مخاطبین داخلی و خارجی، جامع بودن روش تفسیری و گرایش آن.

در ادامه برای بهبود و توسعه پژوهش‌های آینده در زمینه تفسیر تطبیقی امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای پیشنهادهایی ارائه می‌شود. این پیشنهادها شامل توسعه محتوایی، روش‌شناختی و کاربردی است و می‌تواند به غنای بیشتر تحقیقات در این حوزه کمک کند.

۵-۱. پیشنهادهای محتوایی

- ۱) بررسی تطبیقی سایر سوره‌های قرآن؛ برای مثال، سوره‌های بقره، یس و نور می‌توانند موضوع پژوهش‌های آینده باشند.
- ۲) تحلیل تطبیقی تفسیر آیات الاحکام: بررسی تطبیقی تفسیر آیات الاحکام (آیات مربوط به احکام فقهی) توسط امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای می‌تواند به فهم بهتر رویکردهای فقهی این دو مفسر کمک کند.
- ۳) مقایسه تفاسیر امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای با تفاسیر دیگر مفسران معاصر مانند علامه طباطبایی، آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مکارم شیرازی می‌تواند به شناخت بهتر تفاوت‌ها و اشتراکات تفسیری کمک کند.
- ۴) بررسی و تحلیل تأثیر بستر تاریخی و فرهنگی بر شکل‌گیری تفاسیر این دو مفسر می‌تواند موجب فهم بهتر رویکردهای تفسیری آن‌ها شود.
- ۵) تدوین کتاب مقدمه‌ای برای شناخت مبانی و روش‌های تفسیری که به بررسی مبانی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای بپردازد و مرجعی برای استفاده محققان و دانشجویان باشد.
- ۶) تهیه و تدوین خلاصه‌ای از مباحث مهم کتاب‌های تفسیری این دو مفسر به زبان‌های عربی و انگلیسی می‌تواند برای مخاطبان غیرفارسی‌زبان نیز قابل استفاده باشد.

- (۷) فهرست‌نگاری برای واژگان و مشتقات قرآنی به ترتیب حروف الفبا یا بر اساس تکرار در قرآن، همراه با مشخص کردن صفحات مربوط در هر مجلد، دسترسی به مباحث را برای مخاطبان آسان‌تر می‌کند.
- (۸) ذکر دقیق مصادر و منابع تفسیری مورد استفاده امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای در انتهای کتاب‌های تفسیری آن‌ها، دسترسی محققان را به منابع اصلی میسر می‌کند.
- (۹) توضیح و شرح عبارات‌های ثقیل عرفانی در تفسیر امام خمینی در پاورقی یا بخش‌های جداگانه، متن را برای عموم مخاطبان قابل فهم می‌سازد.

۲-۵. پیشنهادهای روش‌شناختی

- (۱) استفاده از روش‌های کمی و کیفی ترکیبی مانند تحلیل محتوای کمی و کیفی با هدف تحلیل دقیق‌تر تفاسیر این دو مفسر؛
- (۲) بررسی تطبیقی روش‌های تفسیری این دو مفسر با دیگر مفسران معاصر برای شناخت بهتر تفاوت‌ها و اشتراکات روش‌شناختی؛
- (۳) تحلیل و بررسی تطبیقی گرایش‌های تفسیری این دو مفسر با دیگر مفسران معاصر به منظور شناخت بهتر تفاوت‌ها و اشتراکات گرایش‌های تفسیری.

۳-۵. پیشنهادهای کاربردی

۱. تدوین کتاب‌های آموزشی بر اساس تفاسیر امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای با هدف آموزش بهتر مفاهیم قرآنی به طلاب و دانشجویان علاقه‌مند؛
۲. برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای استادان، دانشجویان و طلاب در زمینه تفسیر تطبیقی با هدف توسعه دانش و مهارت‌های تفسیری؛
۳. ایجاد پایگاه داده‌های تفسیری، شامل تفاسیر امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای به منظور دسترسی آسان‌تر محققان به منابع تفسیری؛
۴. ترجمه تفاسیر امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای به زبان‌های دیگر مانند انگلیسی، عربی و فرانسوی با هدف گسترش این تفاسیر در سطح بین‌المللی.

۴-۵. پیشنهادهای پژوهشی

۱. تحلیل تأثیر تفاسیر امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای بر جامعه اسلامی و تحولات اجتماعی، با هدف کمک به فهم بهتر کاربردهای عملی این تفاسیر؛
۲. بررسی تطبیقی تفسیر سیاسی، اخلاقی و عرفانی آیات قرآن توسط امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای برای شناخت بهتر رویکردهای سیاسی، اخلاقی و عرفانی این دو مفسر.

۶. نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی مبانی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره حمد نشان داد که این دو مفسر، با وجود اشتراکات فراوان در مبانی و قواعد تفسیری، رویکردها و گرایش‌های متفاوتی در تفسیر قرآن دارند. هر دو مفسر از روش‌های تفسیری جامع و اجتهادی استفاده کرده‌اند که شامل بهره‌گیری از قرآن، سنت و عقل است و امام خمینی از روش شهود و تهذیب باطن نیز برای کشف معانی باطنی آیات بهره برده‌اند، ولی آیت‌الله خامنه‌ای بیشتر بر فهم ظاهری و عقلانی آیات تأکید داشته‌اند شهود کمتر استفاده کرده‌اند.

گرایش‌های تفسیری امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای تفاوت‌هایی دارند که ناشی از تفاوت در مبانی فکری، اهداف تفسیری و بستر تاریخی و فرهنگی‌شان است. با توجه به گستره گرایش‌های تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، می‌توان گرایش تفسیری ایشان را «گرایش جامع» نام نهاد که در آن، گرایش اجتماعی بیشتر جلوه‌گر است؛ در حالی که گرایش غالب در تفسیر امام خمینی (ره) گرایش عرفانی است.

امام خمینی در تفسیر سوره حمد به مواردی اشاره کرده‌اند که آیت‌الله خامنه‌ای متعرض آن‌ها نشده‌اند، مانند محدود نکردن آیه به مصداق خاص، توجه به «لوازم» سخن در برداشت از آیه، تعلیل مستفاد از ذیل آیات. در مقابل، ایشان مواردی را با نگاه اجتماعی ذکر کرده‌اند که حضرت امام (ره) در تفسیر عرفانی خود به آن‌ها اشاره نکرده‌اند؛ مانند تفاوت سطح معرفتی و نفی جزم‌اندیشی.

جدول ۱: مقایسه روش‌شناسی تفسیر

جنبه	آیت‌الله خامنه‌ای	امام خمینی
منابع تفسیری	قرآن، احادیث، عقل	قرآن، احادیث، عقل، شهود
گرایش‌های تفسیری	اجتماعی، اخلاقی	عرفانی، اخلاقی
روش‌های تفسیری	تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر به کمک احادیث، عقل	تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر به کمک احادیث، عقل، شهود
مخاطب‌شناسی	مخاطبان عام (عموم مردم) و استفاده از عباراتی آسان‌تر	مخاطبان خاص (طلاب علوم دینی و اهل سیر و سلوک) و استفاده از عباراتی تخصصی‌تر
تأثیر بستر تاریخی و فرهنگی	بستر اجتماعی و سیاسی، تأکید بر مسائل معاصر	بستر عرفانی و فلسفی، تأکید بر تهذیب باطن

جدول ۲: مقایسه بهره‌گیری از قرآن

جنبه	آیت‌الله خامنه‌ای	امام خمینی
روش تفسیر قرآن به قرآن	استفاده برای فهم ظاهری و عقلانی آیات	استفاده گسترده برای فهم معانی باطنی آیات
تفسیر مفاهیم کلیدی	تأکید بر مفاهیم اجتماعی و سیاسی	تأکید بر مفاهیم عرفانی و باطنی
توجه به سیاق و تناسب	توجه به سیاق و تناسب آیات برای فهم ظاهری و عقلانی	توجه ویژه به سیاق و تناسب آیات برای فهم معانی باطنی
تفسیر مصادیق	استفاده از آیات برای تفسیر مصادیق اجتماعی و سیاسی	استفاده از آیات برای تفسیر مصادیق عرفانی و باطنی
پرهیز از تفسیر به رأی	تأکید بر پرهیز از تفسیر به رأی و استفاده از آیات دیگر قرآن برای تفسیر	تأکید بر پرهیز از تفسیر به رأی و استفاده از آیات دیگر قرآن برای تفسیر

جدول ۳: مقایسه بهره‌گیری از احادیث

امام خمینی	آیت‌الله خامنه‌ای	جنبه
استفاده کمتر از احادیث معتبر	استفاده بیشتر از احادیث معتبر	میزان استفاده
بیشتر احادیث عرفانی و باطنی	بیشتر احادیث اجتماعی و سیاسی	نوع احادیث
استفاده از احادیث به‌عنوان شارحان قرآن	استفاده از احادیث به‌عنوان مصادیق عینی	روش استفاده
توجه ویژه به سند و اعتبار احادیث	توجه به سند و اعتبار احادیث	توجه به سند و اعتبار
استفاده از احادیث برای تفسیر مصادیق عرفانی و باطنی	استفاده از احادیث برای تفسیر مصادیق اجتماعی و سیاسی	تفسیر مصادیق

جدول ۴: مقایسه میزان استفاده از شهود

امام خمینی	آیت‌الله خامنه‌ای	جنبه
استفاده گسترده از شهود در تفسیر آیات، به‌ویژه برای کشف معانی باطنی	عدم بهره‌گیری از شهود و بیشتر تأکید بر فهم ظاهری و عقلانی آیات	میزان استفاده
- تفسیر مفاهیم عرفانی و باطنی آیات. - کشف اسرار و معانی نهفته در آیات.	- عدم بهره‌گیری از تفسیر باطنی	کاربرد
مخاطبان خاص (اهل سیر و سلوک و عرفا) که با مفاهیم شهودی آشنا هستند	مخاطبان عام (عموم مردم) که بیشتر به مفاهیم ظاهری و عقلانی نیاز دارند	مخاطب
تحت تأثیر عرفان اسلامی و فلسفه، به‌ویژه آموزه‌های ابن عربی و ملاصدرا.	تحت تأثیر نیازهای اجتماعی و سیاسی جامعه، با تأکید بر فهم عملی و کاربردی.	تأثیر بستر فکری
شهود به‌عنوان ابزاری کلیدی برای کشف معانی باطنی و اسرار آیات.	عدم بهره‌گیری و استفاده از شهود	نقش در تفسیر

جدول ۵: جمع‌بندی مقایسه گرایش‌های تفسیری

امام خمینی	آیت‌الله خامنه‌ای	گرایش
گرایش غالب: تأکید بر مفاهیم عرفانی و باطنی	گرایش محدود: تأکید کمتر بر مفاهیم عرفانی	گرایش عرفانی
گرایش محدود: تأکید کمتر بر مفاهیم اجتماعی و سیاسی	گرایش غالب: تأکید بر مفاهیم اجتماعی و سیاسی	گرایش اجتماعی و سیاسی

امام خمینی	آیت‌الله خامنه‌ای	گرایش
گرایش قوی: تأکید بر مفاهیم اخلاقی و تربیتی	گرایش قوی: تأکید بر مفاهیم اخلاقی و تربیتی	گرایش اخلاقی و تربیتی
گرایش محدود: تأکید کمتر بر مفاهیم ادبی و زبانی و بهره‌گیری کمتر از کتب لغت	گرایش قوی: تأکید بر مفاهیم ادبی و زبانی و تأکید بر استفاده از کتب لغت	گرایش ادبی و زبانی

جدول ۶: جمع‌بندی مقایسه مبانی تفسیری

شبهات‌ها	تفاوت‌ها	مبانی	
تأکید هر دو به حجیت فهم معنای ظاهری واژه‌ها	امام خمینی به‌طور ضمنی و آیت‌الله خامنه‌ای به‌صورت دقیق‌تر به این موضوع پرداخته‌اند.	حجیت ظواهر قرآن	۱
اعتقاد هر دو به حق انسان در فهم و تفسیر قرآن با تفکر و تأمل	تأکید امام خمینی بیشتر به تفسیر عمیق و روحانی و توجه آیت‌الله خامنه‌ای بیشتر به کاربرد عملی آن است.	امکان و جواز تفسیر قرآن	۲
اعتقاد هر دو به منطقی بودن و حکمت در چینش آیات	امام خمینی به‌صورت ضمنی و آیت‌الله خامنه‌ای به‌صراحت به این موضوع پرداخته‌اند.	حکیمانه بودن چینش آیات	۳
تأکید هر دو به نقشه کلی زندگی انسان در سوره حمد (مثل معرفت، عبودیت، هدایت)	امام خمینی بیشتر به بعد معنوی و آیت‌الله خامنه‌ای به بعد عملی و کاربردی سوره توجه کرده است.	توجه به غرض کلی سوره	۴
تأکید هر دو به استفاده از کلمات کلیدی برای کشف معنای آیات	توجه امام خمینی بیشتر به واژه‌های مرتبط با ربوبیت و تأکید آیت‌الله خامنه‌ای به واژه‌های مرتبط با هدایت است.	استفاده از کلمات کلیدی	۵
اعتقاد هر دو به چندمعنایی واژه‌ها و استفاده از آن‌ها در اکثر معنا	امام خمینی بیشتر به معنای معنوی و آیت‌الله خامنه‌ای به معنای عملی و کاربردی واژه‌ها توجه کرده‌اند.	استعمال لفظ در اکثر معنا	۶

شباهت‌ها	تفاوت‌ها	مبانی	
تأکید هر دو به بررسی معانی مختلف یک واژه در سیاق مختلف	امام خمینی بیشتر به بعد معنوی و آیت‌الله خامنه‌ای به بعد عملی و کاربردی واژه‌ها توجه کرده است.	بررسی وجوه و نظایر	۷
تأکید هر دو به تأثیر فضای اجتماعی و فرهنگی در نزول سوره حمد	امام خمینی بیشتر به بعد معنوی و آیت‌الله خامنه‌ای به بعد تاریخی و اجتماعی نزول سوره توجه کرده است.	توجه به فضای اجتماعی و فرهنگی نزول	۸
اعتقاد هر دو به اهمیت شأن نزول در فهم صحیح آیات	امام خمینی بیشتر به بعد معنوی و آیت‌الله خامنه‌ای به بعد عملی و کاربردی شأن نزول توجه کرده است.	شأن نزول و نقش آن در فهم صحیح آیات	۹
تأکید هر دو به تفاوت فهم عوام و خواص در آیات	امام خمینی بیشتر به بعد معنوی و آیت‌الله خامنه‌ای به بعد عملی و کاربردی تفاوت فهم توجه کرده است.	تفاوت سطح معرفتی آیه به تناسب مخاطبان	۱۰

فهرست منابع

- قرآن کریم
- الخباز القطیفی، السید عدنان (۱۴۲۷ ق). العارف ذو الثغفات. قم: باقیات.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۴). تفسیر سوره حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۴۰۵ ق). تهذیب الاصول (مقرر: جعفر سبحانی). قم: دفتر نشر اسلامی.
- ----- (۱۳۸۵). آداب الصلوة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۸۸). سرّ الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۷۸). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۸۶). شرح دعای سحر، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۸۸). شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۸۶). مصباح الهدایة الى الخلافة و الولاية، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- بودری نژاد، یحیی و مریم توانای‌نامی (۱۳۹۷). روش‌شناسی تفکر اجتماعی آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر روش تفسیر اجتماعی قرآن. پژوهش‌های اجتماعی اسلام، ۲۴ (۱۱۶) ۱۴۷-۱۷۳.
- تهانوی، محمدعلی (۱۴۰۴ ق). کشف اصطلاحات الفنون، ج ۱. استانبول: دار قهرمان.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۹۳). مروری بر مبانی روش و قواعد تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره توبه. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، علی (۱۴۰۱). تفسیر سوره حمد، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۰). دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی. تهران: انتشارات دوستان.

- دانشیار، علیرضا (۱۳۹۷). بررسی تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی در دوران انقلاب اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای. مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۵ (۵۲)، ۹۷-۱۱۶.
- دیاری بیدگلی، محمدتقی (۱۳۸۸). اندیشه و آرای تفسیری امام خمینی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- دیلمی، احمد و آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰). اخلاق اسلامی. تهران: نشر و پخش معارف.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۳۳۲). المفردات فی غریب القرآن. تهران: چاپ محمد سید گیلانی.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۲). درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری قرآن. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- سید رضی (۱۳۷۰). نهج‌البلاغه (ترجمه سید جعفر شهیدی). تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- علوی مهر، حسین و مروجی طیبسی، حمید (۱۳۸۹). بررسی روش و گرایش تفسیری مقام معظم رهبری. پژوهش‌نامه علوم و معارف قرآن کریم، ش ۹، صص ۲۹-۵۴.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۷۷). التفسیر و المفسرون فی ثبوت القشيب. ج ۲. مشهد: جامعه الرضویه.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۷۹). مبانی و روش‌های تفسیر قرآن. تهران: سازمان چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۳). التفسیر الاثری الجامع. قم: مؤسسه التمهید.
- مؤدب، سید رضا (۱۳۸۲). روش تفسیر عرفانی با تکیه بر آثار امام خمینی. پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، پیش شماره ۲.
- از مبانی کلامی اجتهاد در برداشت از قرآن. قم: مؤسسه فرهنگی خانه خرد.
- یشربی، سید یحیی (۱۳۷۴). عرفان نظری. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- وهاب پور، حسن؛ صابینی، محمدحسین؛ ادیسی، فرهاد (۱۴۰۲). مقایسه تطبیقی روش‌های تفسیری امام خمینی و علامه طباطبایی. عرفان اسلامی، ۱۹ (۷۷)، ۲۴۹-۲۶۶.